

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ КЕҢІСТІГІНДЕГІ АЙМАҚТЫҚ САУДА- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҮРДІСТЕР: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ

*Жанақова Н.Т.¹, Кенжалин Қ.К.².

¹Абылай хан атынд. ҚазХҚЖӘТУ қауымд.профессор, т.ғ.к.,
Алматы, Қазақстан, e-mail: nurgul.zh.t@mail.ru

²Л.Н.Гумилев атынд. Еуразия ұлттық университетінің доценті,
Phd доктор, Астана, Қазақстан, e-mail: kenkk@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада адамзат өркениетінің ғажап ескерткіші, тарихи куәсі – Ұлы Жібек жолының Еуразия аумағындағы мемлекеттер арасындағы аймақтық, халықаралық, этносаралық маңызы заманауи көкейтесті мәселелер тұрғысынан қарастырылған. Себебі, Ұлы Жібек жолы бірнеше ғасырлар бойы көптеген мемлекеттер мен халықтардың экономикасы мен мәдениетінің дамуында ерекше рөл атқарды.

Мақаланың мақсаты: бүгінгі күні осы жол бойындағы өмір сүріп жатқан халықтар мен мемлекеттердің мәдениет, экономика салаларындағы өзара қарым-қатынасын қайта жаңғырту қажет екендігін ұғынуына, өзара түсінісудің және өркениетті бірлесе байытудың қолдағы тарихи мән-маңызы бар мүмкіндіктерін пайдалануына септігін тигізу.

Мақалада Ұлы Жібек жолының оның бойындағы мемлекеттер мен халықтардың дамуындағы тарихи маңызы, Оңтүстік Қазақстан қалалары мәдениетінің қарқынды өсіп, гүлденуінің себептері, жолдың әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсері ашылған. Қазақстанның жағдайы ашылып, мәдени, діни және халықаралық қатынастардың қалыптасуы көрсетіледі.

Осыған байланысты бұл мақалада Ұлы Жібек жолының Шығыс пен Батыс арасындағы байланысты орнатудағы рөлі, керуен жолдары мен діни идеялардың таралуы, Жібек жолы бойында пайда болған ортағасырлық қалалардың рөлі талданып, аймақтық мәселелерге ерекше назар аударылады. және Ұлы Жібек жолының халықаралық маңызы. Бұл көне жолдың қазіргі Қазақстан үшін орасан зор тарихи, экономикалық және мәдени маңызы бар екені көрсетілген. Сондықтан, өткен дәуірден бері құрлық жолдары Еуразияның шығысы мен батысы, солтүстігі мен оңтүстігі арасындағы сауда және мәдени секторлардағы байланыстардың трансконтинентальды желісіне айналғанын атап өткен жөн. Жаңа дереккөздер мақаланың әдістемелік негізі болды. Зерттеу процесінде пайдаланылған жаңа материалдар мен тұжырымдамалық тұжырымдар Ұлы Жібек жолының әлемдік сауда және елдер мен халықтардың халықаралық өзара іс-қимыл тарихындағы рөлі мен маңызы ретінде айқындалған тақырыптың өзектілігін ашуға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: Ұлы Жібек жолы, әлемдік саясат, өркениет, мәдениет, халық, мемлекет, халықаралық байланыстар, Шығыс

Негізгі ережелер

Дүние жүзі тарихында әлемнің бүкіл аймақтарын географиялық жағынан ғана емес, экономикалық, мәдени қарым-қатынастар тұрғысынан тығыз байланыстырып, аймақ, өңір, облыс деңгейінен мемлекетаралық мәртебе санатына дейін көтерілген, ерте кездегі патшалықтар, хандықтар, княздықтар мен дербес мемлекеттер арасындағы сауданы жандандырып қана қоймай, ежелгі заманнан басталған бұл ерекше өркениет үрдісін қазіргі ғаламдану

жағдайындағы заманауимәдениетпен және әлеуметтік, инфрақұрылымдық мәселелердің кешенді жүйесімен ұштастырған, еш уақытта ұмытылмайтын адамзаттың тарихи жолы – Ұлы Жібек жолы болып табылады. Еуропаның барлық үлкенді-кішілі мемлекеттерін түгел дерлік қамтып, Қиыр Шығысқа дейін ұзыннан ұзын болып созылған ұшы-қиыры жоқ керуен жолдары түйіскен аймақтық, транс құрылықтық ауқымдағы мағынасы өте зор бірнеше саланы кеңінен қамтыған халықаралық қатынастар жүйесі ХХІ ғасыр көгінде де өз мәнін жоймай, әлемдік мәдени, әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі көкейтесті мәселелерін шешуге ықпал ететін факторға айналып отыр. Ұлы Жібек жолы мыңжылдықтар басындағы Еуропа, Азия құрылықтарындағы тарихи өңірлер мен көне шаһарлардың өзара саудаттықпен айналысып, мемлекеттік деңгейде саяси, мәдени, экономикалық байланыстар орнатуына бірден бір себепкер болған, осы үрдістің негізін қалаған төтенше маңызды халықаралық қатынас жолы екендігін естен шығармау керек. Сол себепті дүниежүзілік тарихта болсын, өзіміздің Қазақстан тарихында болсын, туысқан елдер орналасқан Орталық Азия мен Қап тауындағы түркі тілдес халықтар тарихын қоса алғанда Еуразия аймағындағы мемлекеттер арасындағы ежелден жалғасып келе жатқан өзара түсіністік тұрғысындағы терең бауырластық байланыстың жұртшылыққа беймәлім ерекшеліктерін егжей-тегжейлі зерделеп тұжырымдаудың үлкен мән-маңызы бар. **Ұлы Жібек жолын** бүкіл адамзат тарихындағы феномен құбылыс ретінде айқындау көкейтесті мәселе екендігін ғылыми қауым жақсы біледі.

Кіріспе

Жалпы адамзат тарихында Қытай мен Орта Азия қалаларын Жерорта теңізі мемлекеттерімен байланыстыратын Ұлы Жібек жолы ғасырлар бойы Еуразия құрылығындағы осы өңірлер арасында аймақаралық тауар мен мәдениет алмасу үдерісінде маңызды рөл атқарды. Бұл тарихи жол біздің заманымызға дейінгі екінші ғасырда Қытай мен Ферғана алқабының қалалары арасында сауда жолы ретінде қалыптасып, одан кейін Шығыс пен Батыс арасындағы ерекше көліктік күретамыр мәртебесін иеленді және орта ғасырларға дейін жұмысын тоқтатпады.

Ұлы Жібек жолын қалыптастырып өркендетуде өзіндік орны бар түркілер әлемдік тарихқа көшпелі өркениетті берді. Ал алып даланы жарып өтетін Сырдария, Шу, Талас, Арыс т.б. өзендер алқабындағы Отырар, Тараз, Сығанақ, Сайрам (араб географтарының айтуы бойынша – Испиджаб), Асы, Құлан, Баласұғын, Мерке, Сауран, Ордакент сияқты т.б. қалалар Еуропа мен Азия аралығындағы трансконтинентальдық жол торабының үстінде бой көтеріп, жалпы адамзаттық дамуға баспалдақ болды. Түркі қағандығы тұсында Ұлы Жібек жолы түркілердің билігіне өткен соң, жаңа қалалар салына бастады. Таразбен іргелес Жамукат, Барысхан, Жікіл, Құлан, Мерке сынды ортағасырлық қалалар да түркі тарихы мен өркениетінде маңызды рөл атқарды [1].

Эфталиттер мен солтүстік қытай патшалықтарын талқандаған түркілер саяси жағынан ғана емес, экономикалық жағынан да қуатты болды. Себебі олардың қолында Батыс пен Шығысты жалғаған ұлы керуен жолы болды. Қытайдан Жерорта теңізіне дейін халықтарды байланыстырушы артерия қызметін атқарған бұл трансконтинентальды Ұлы Жібек жолы өте ұзын қашықтықты қамтыды. Мәуереннаһр бойымен Парсы шығанағы порттарына апаратын құрлық жолы Жібек жолын Кіші Азия және Сирия қалаларымен байланыстырды. Парсылар мен көшпелі түркі тайпалары Жібек жолы бойындағы қозғалыстарға белсене қатысты. IV-IX ғасырларда жібек саудасының Орталық Азия жолы болды да, ол бүкіл Орталық Азияны оңтүстіктен солтүстікке кесіп өтіп, Каспий теңізінің солтүстік жағалауымен, одан әрі Солтүстік Кавказ тау бөктерімен және Батыс Кавказ асулары арқылы Абхазияға өтті. Бұл жерден олар Түркия аумағындағы Трабзонға жетіп, Константинопольге не құрлық, не теңіз арқылы жетті [2, 86-б].

Ұлы Жібек жолы арналары Еуропа мен Азия алып құрлықтарының бір тізбек бойында орналасқан үлкенді-кішілі мемлекеттерінің астаналары мен ежелгі қалалары арқылы өтіп, б.з. бірінші мыңжылдығының бас кезінде, нақтылап айтқанда, әсіресе VI-ҮІІІ ғасырларда осы аймақтардағы Қытайдан бастап Азия, Таяу Шығыс, оңтүстік-батыстағы Еуропа елдерінің экономика мен мәдениеттің түрлі салаларында көп жылдарға созылған кең көлемді достық қарым-қатынастар мен түркі тілдес халықтар арасында тығыз туысқандық байланыстарды берік орнатып, тұрақты түрде жалғастыруға баға жетпес қыруар еңбек сіңірді. Осы тұста сол ғасырларда мемлекеттер арасында болған қырғын соғыстардың өзі Ұлы Жібек жолының қызметіне айтарлықтай әсер етпей, қалыпты түрде жұмыс істей бергендігін атап өткен жөн.

Әлемдік тарихта Ұлы Жібек жолының үнемі жұмыс істеуінің басы ретінде біздің заманымыздан бұрынғы екінші ғасырды атайды. Сол мыңжылдықтың 138 жылы ежелгі Хань, яғни Қытай елінің патшасы, яғни У-ди есімді император Еуропаның бұған дейін өздеріне беймәлім елдеріне арнайы жасақталған елшілігін аттандырады, соншалықты ұзақ сапарға шыққан бұл елшілік керуені алғаш рет батыстан шығысқа қарай, Қытайдан қазіргі Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан аумақтары арқылы тура жолға шықты. Қытай императоры атынан ұзақ сапар шеккен елші Чжан Цянь жол-жөнекей суннулардың қолына түсіп, одан он жылдан кейін қашып шыққаннан кейін сапарынодан әрі жалғастырады. Жергілікті саудагерлермен жақын араласу барысында көршілес Үндістан, Азия хандықтары мен алыста жатқан батыс елдері туралы естіп біліп, әбден қызыға түседі. Бұл елдердің Қытайды «жібек елі» ретінде танып, саудагерлер аспан асты елінен жібек маталар әкеліп сататынын естіп анықтайды. Ұлы Жібек жолының осылай аталуы да осы оқиғаға байланысты шыққан.

Қытай елшісі Чжан Цянь отанына он сегіз жыл өткен соң оралады, осы сапарында алдына қойған мақсатына толық жете алмағанымен әлем тарихында өшпес із қалдырды. Чжан Цяньның батыл сапары арқасында ежелгі Қытай мемлекеті өздеріне осыған дейін белгісіз болып келген елдер туралы көп мағлұмат алды.

Чжан Цяньның алғашқы және б.з.б. 119 жылы жасаған екінші елшілік сапарының нәтижесінде Қытайпатшасына мемлекетаралық деңгейде аймақтар арасында сауда ісін ұтымды түрде ұйымдастырумақсатында осы жол бойынша оңтайлы бағыттарнақты белгіленіп, жолға қойылды, Еуропа мен Азияның көптеген мемлекеттерімен ынтымақтастық байланыстар орнатылды. Сапар барысында айқындалған жоспарлы жолдар Ұлы Жібек жолының негізіне айналды. Аспан асты елі атанған Қытайдың императоры жіберген елші сапарынансоң оның салған ізіменЕуропаға сауда-саттық жолы айқара ашылып, бұл құрылыққа бағыт алған жібек керуендері көбейді. Осы атақты елшілік сапар әлемдік өркениет тарихына ғажап құбылыс болып енді, соның нәтижесінде «Жібек жолыменмәдени дақылдар тарады. Жібек жолымен тауарлардан басқа діни идеялар, өнер, музыка тарады» [3, 22-б.].

Халықаралық жаңа сауда жолының ашылуына байланысты Ұлы Жібек жолы бойымен кәрі құрылықтағы Рим, Византия елдерінен, Азияның Иран, Үндістан, Араб халифаты сияқты сол кездегіірі мемлекеттерденқымбат бұйымдар мен заттар, жеміс-жидек әкелінді. Сол ежелгі дәуірде осы халықаралық трансконтиненталды керуен жолымен қазақ даласынаЕуропа елдерінен шыққан әдемі әшекейлер мен бағалы киімдержәне парсы жерінде тастан жасалған мөрлер келіп жетті.

Ұлы Жібек жолының заман ағымына қарай дүниежүзілік деңгейде атқарған негізгіміндеті – ұзақ қашықтықты қамтыған осы өте ауқымды керуен жолының өне бойында орналасқан мемлекеттерді, түрлі наным мен сенімдегі халықтарды және мәдениет түрлерін жақын етіп, өзара бір-бірін толықтырып қана қоймай, сала-сала бойынша дамып өркендеудің биік сатысына көтерілуіне зор ықпал етті.

Ерте заманда тауар атаулының басты түріне айналғанжібек ақша есебінде жүрген алтынмен қатар бір деңгейде мемлекеттер арасындағы халықаралық валюта есебінде жұмыс істеген ерекше мәнге ие болды, оның құнының артқаны соншалық, жібекті өте қымбат сыйлық ретінде мемлекет тізгінін ұстаған елбасыларына – патшалар мен королдерге, хандар мен төтенше және өкілеттіелшілерге тарту-таралғы жасады, мемлекет басшылығы жанында жалдамалы түрде ұсталған әскер адамдарынаосы жібек арнайы жалақы мен мемлекеттік қарыз есебінде төленді. Сондықтан да жібек матасы салмағы жағынан жеңіл, соншалықты қолайлы, әріжұртшылық арасында кеңінен таралып, үлкен сұраныспен сатылымға шығуына байланысты жәнеосыған орай қымбат бағалануы себептімемлекетаралық, белгілі бір өңірлер мен аймақтар арасында сауда саласын жоспарлы деңгейде дамытудың және шалғайда орналасқан елді мекендерге апарып жеткізудің басты заты болды. Бұдан өзге де тауарлар көпшілік сұранысын қанағаттандыра бастады. Соған қарамастан Жібек жолы сол дәуірдегі көне мәдениет пен өнер туындыларын, осы салаларда аттары әлемге жайылған әйгілі ғұлама ойшылдар мен ақындардың, мүсіншілер мен суретшілердің тұлғалық қасиеттері мен танымал еңбектерін насихаттап таратушы қызметтерін де атқарды.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Зерттеу барысында ғылыми дереккөздерді пайдалану негізінде жалпылама эмпирикалық әдістер, сонымен біргеталдау, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы әдістері кеңінен қолданылды. Ұлы Жібек жолының тарихы мен тағылымы қазіргі әлемдік даму үрдісімен салыстырмалы түрде талданып, жүйеленіп қарастырылды.

Ортағасырларда өмір сүрген шетелдік саяхатшылар мен тарихшылардың пайымдаулары мен археолог-ғалымдардың ежелгі қалалар мен қоныстар орындарында жүргізген қазба жұмыстарының қорытындысында трансқұрылықтық мәндегі Ұлы Жібек жолы бағыттары бойында кең ауқымда дамыған мемлекеттер арасындағы халықаралық деңгейдегі сауда көлемі тоғызыншы ғасырдан басталып, он үшінші ғасырдың басында өз өркендеуінің ең жоғары сатысына жетті. Қазақстан аумағындағы ежелгі Баласағұн, Науакент, Отырар, Испиджаб, Кедер, Тараз қалалары сол заман өлшеміндегі ірі сауда және мәдениет ошақтары ретінде кеңінен танылды. Бұл сауда орталықтары легінде Жетісу аймағының солтүстік-шығыс бөлігінде орын тепкен Қоялық, Екі-оғыз қалалары да болғандығын айту керек.

Жоғарыда аталған дәуірде Сырдария, Шу және Талас алқаптарында қала орталықтары бой көтерді. Арал теңізі бойындағы құрғақ шөлейттің әсерінде салынған қалалар бұрынғы қалпында дерлік сақталып келді. Бұл қалалардың мүлдем тозып біткенескі қабырғалары қазірдің өзінде алыстан болса да биіктен көзге түседі, одан төменірек шоқылар астында көлемі үлкен көне қорымдар әлі де бар. Таразға жақын Жамуқат деген қала болғандығын археологтар қазба жұмыстары нәтижесінде дәлелдеді. Жамуқат қаласының қалдық бөлшектері Талас алқабының Қостөбе деп аталған жерінен табылды. Осылайша Жібек жолының бойында жаңадан бірнеше дерлік қала қалыптасты да, алдында салынған қалалар дамыған үстіне дамыды.

Ұлы Жібек жолының елеулі бөлігі Азияның шөлді аймақтарынан өтті. Керуен бастаған саудагерлер бағалы жүктерді тасымалдау үшін қызған құмның үстінен жүруге бейімделген түйелерді пайдаланды. Сол ежелгі заманда саяхатшылар кезігетін басты мәселенің бірі – шөл даладағы сутапшылығы болса, бұл жағынан алғанда, түйелердің үстінде су құйылған ыдыстарды тасып жүрмес үшін сәулет өнерінің кәнігі шеберлері қатты қызған құм дала ортасынан ерекше құдықтар қаздырған. Бұл құдықтар «сардоба» деп аталды. Парсы тілінде «sard» – «мұздай» және «ab» – «су» деген екі сөзден құралған. Сардоба Жібек жолы бойымен әрлі-берлі өткен саяхатшыларды үнемі салқын сумен құамтамасыз еткен.

Нәтижелері

Ертедегі араб саяхатшыларының естеліктерінде айтылғандай, шөл даладағы құдықтың іші әрдайым салқындықты сақтап, ыстық ауа суығанда тамшыға айналатын болған. Таза суыған су тас төбешіктермен құдықтың түбіндегі арнайы қуысқа ағады да, дәл сол жерден жолаушылар шөлін басу үшін және түйелерін суару үшін су алған. Мұндай ерекше инженерлік құрылыстар Жібек жолының әр 12-15-ші шақырымында орналасып, 150-200 түйеден тұратын керуенді суара алды. Бұл құдықтарда су жер асты су

көздерінің арқасында емес, атмосфералық ауадан су алу мүмкіндігі бар бірегей құрылымның көмегімен толтырылған.

Ежелгі және орта ғасырлардағы мемлекеттерде өмір сүрген ұлттар арасындағы өзара шыдамдылық, әлемдік бірнеше діндердің бейбіт өмір сүруі, халықтардың салттары мен дәстүрлерін қошаметтеу Ұлы Жібек жолы бағыттары бойынша орналасқан қалалардың негізгі өзгешелігі еді. Керуен жолымен саяхат жасап жүрген әр саудагер, көпес, жиһангезосы елді мекендерде өзі туып өскен туған елі мен халқының тарихынан мәлімет беріп, төл мәдениеті мен салт-дәстүрінің ерекшеліктерін емін-еркін насихаттады.

2-5 ғасырларда Ұлы Жібек жолы Қытай аумағындағы Хуанхэ өзенінің аңғарындағы аймақтан басталып, Ұлы Қытай қорғанының батыс шеті арқылы Қашқарияны қамтып, Іле өзенінен Ыстықкөлге жетті. Одан әрі Қазақстан аумағынан Ферғанаға, содан кейін Самарқанд, Бұқара қалалары арқылы Сирия еліне өтті де, Қара теңіздің солтүстік-шығыс жағын айналып, Еуропаға өтті.

Ұлы Жібек жолы алтыншы және он үшінші ғасырларда үлкен қарбалас даму үстінде болды. Оның бұлай ерекшеленуі мынадай жағдайларға байланысты еді: біріншіден, Жетісу аймағында орналасқан Түрік қағандарының ордалары осы трансұрылықтық сауда бағыттарының қауіпсіз болуын үнемі қадағалады; екіншіден, жетінші ғасырда Ферғана алқабымен өтетін жол арнасы сол кездегі өзара жанжалдар мен соғыстар кесірінен саяхатшылар мен саудагерлер үшін қауіпті екендігі белгілі жайт болатын; үшіншіден, түрік елінің аса бай ақсүйек шонжарлары арасынан Еуропа, Азия елдерінен әкелінген тауарларды көтерме бағамен сатып алушылар кездесті.

Жалпы алғанда, зерттеуіміздің басты нысаны болып отырған Жібек жолы магистралы бірнеше ғасыр аралығындасандаған өзгерістерді бастан кешті: бұл халықаралық керуен бағытының үлкен бір бөлшегі айрықша мәнді иеленді, өзгелері мүлдем құрдымға кетті, басқа кейбір қалалар құлдырауға түсті. Мысалы, 6-8 ғасырларда осы жолдың бұрыннан танымал басты бағыты Батыс Түрік қағанаты мен Византия елдерінің Иранға қарсы біріккен одағының құрылуы себепті қауіптердің алдыналу мақсатында парсы елінің сыртынан айналып өтті. Осыған байланысты Ұлы Жібек жолы бойындағы қоғамдық-саяси жағдай елшілердің, саудагерлердің және саяхатқа шыққан басқа жиһангездердің жол арналарын белгілеуінен анық сезілді.

Б.д. алтыншы ғасырының екінші жартысында Түрік қағанаты империясын әлемге танытып, дәуірлеу үстінде болған түркілер Ұлы Жібек жолының біршама бөлігінің нақты қожайыны болды. Түрік кезеңі деп аталған осы тұста Қытай елінен Жетісу аймағын көктей өтіп, батыс мемлекеттеріне және қазақ даласының оңтүстік бөлігіне жеткен трансұрылықтық мәндегі Ұлы Жібек жолы бойында қайта өрлеу жағдайы өзінің биік деңгейіне жетті. Түрік кезеңі атымен белгілі басты жол бөлігі негізгі бағыт ретінде танылды да, көпестердің қызу керуен саудасы мен мемлекеттердің басшылары арнайы жіберген елшілерінің сапарлары 6-8 ғасырларда осы аймақтар арқылы өтті. Түрік қағандығы Византиямен одақтаса отырып, Ұлы Жібек жолына дербес бақылау жасау мақсатымен Иранмен соғысты. Естеми бастаған түріктердің 571 жылы Иранға жасаған жорығынан соң шекаралық шеп болып

Әмудария бойы белгіленді. Осылайша «Ұлы Жібек жолы түріктердің бақылауына түсті. жібекпен сауда жасау түрік қағандары мен соғды көпестеріне қыруар табыс келтірді» [4]. Сөйтіп, Түрік қағандығы халықаралық сауданың едәуір көлемін бақылап, Қытайдан Рим мен Жерорта теңізіне дейінгі сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Византия мен Қытай қағанатының негізгі сауда серіктестеріне айналды.

Бұл жайт Жетісу мен Қазақстанның оңтүстік өңірінде жаңадан қала орталықтарының салынуына себепкер болды, осы кезге дейін жер жаһанға белгілі болып келген қалалардың қарыштап өркендеуіне игі ықпалын жасады. Жібек жолының түрік бөлігі бағыттарындағы аумақтардан осы өңірлерде көне заманда ерекше белсенді түрде жүргізілген қызу керуен саудасының көптеген заттық айғақтары табылды.

Ортағасырлар кезіндегі Сыр бойындағы шаһарларда ұйымдастырылған археологиялық жұмыстар нәтижесінде қазып алынған заттар мемлекеттер, аймақтар арасындағы сауданы халықаралық деңгейде жүргізілу жағдайын бағамдап саралау ісінде құнды ғылыми мағлұмат болып танылды. Сондай тарихи ерекше жаңалықтардың бірі – ескі Отырар қаласы орнынан табылған күміс көмбе. Көмбенің теңгелер жиынтығында ежелгі Түркістан шаһарының, Еуропа, Кіші Азия, Еділ бойы қалаларында салынған ақша сарайларының белгілері кездеседі. «Оған дәлел – археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілген кезде қалалардан әр елдің тұтыну бұйымдары, теңгелер мен әшекей, сәндік бұйымдар табылған. Мәселен, Тараздан табылған қытай фарфорлары, Византияның сәнді әшекей бұйымдары мен күміс құмыралары бұл қалалардың басқа елдерден келген саудагерлердің бас қосқан жері болғандығын көрсетеді» [5, 78-79-б.].

Ұлы Жібек жолы жүйесіне енген керуен тармақтарының көптеген тармақтары биік тау асулары арқылы шөл даланы айналып өтті. Жібек жолы қай жақпен жүрсе де, оның негізгі сілемі Арал теңізі тұсынан Сырдария өзені жағаларымен, содан соң Шу бойынан Жетісу алқабынан асып, Жоңғар қақпасына дейін барды. Бұл маңай Үндістандағы Ганг өзенінің «Дәм-татым жерлері» деп аталатын тарихи мекеніне және аспан асты еліндегі (Қытай) Сары өзеннің тұт ағашы жайқалған жағасына жеткізетін соншалықты өте қолайлы жолға айналды.

Қытайдан жөнелтілген жібек, Үндістан елінен жіберілген тағам қоспалары мен бағалы тастар, парсының күміс заттары мен византиялық түрлі тауарлар тиелген керуендер шетсіз, шексіз Сарыарқаның сахара кең даласы арқылы жүріп, Алтай мен Қаратау тауларынан өтті. Екі үлкен құрылықты жалғастырған осы ұзын қашықтықтағы халықаралық жол бойында Талхиз, Баласағұн, Тараз, Сауран, Отырар, Үргеніш, Бұхара және өзге де биік даму сатысындағы бай қалалар болды.

Ұлы Жібек жолымен жүргізілген сауда жолдары көне Тараз қаласынан солтүстік бағытта Ертіс өзені өңіріне – Қимақ мемлекетінің қаған ордасына, содан кейін Енисей алқабындағы қырғыздар еліне өтті.

Жетінші ғасырдағы Қытайдың сапар кезінде пайдаланылатын кітапшаларында «Ақ өзендегі қала» деп аталған Испиджаб қаласы кездеседі. Ал кейінгі деректемелерде бұл қаланы «Сайрам» деп те атапты. Сол замандағы үлкен әрі басты сауда орталықтарының бірі болған Испиджабтан созылған жол содан соң Сырдария өзені жағасымен төменге ойысып, Арал теңізіне дейін жалғасты. Бұл бағыт бойындағы керуен жолында болған Отырар (Фараб) мен Шауғар (Түркістан қаласының іргесінде, небәрі сегіз шақырым тұста) сияқты ежелгі дәуірдегі ең ірі шаһарлардан Ұлы Жібек жолының бағыты қазіргі Қазалы қаласына жақын жерде орын тепкен оғыздар астанасы – Янгикент қаласына жетті. 10-12 ғасырларда аталған жол тармағында Жент, Сауран, Ашнас сияқты жаңа қалалар салынды.

Оңтүстік Қазақстанның Жетісу өлкесінде Науакент, яғни Жаңақала, ірі қалалардың бірі ретінде әлемге танылып, Ұлы Жібек жолының басты арнасы болғандығы тарихтан белгілі. Бұл көне шаһардан жалғасқан жол әрі қарай Суябқаласына әкелді. Бүгінгі жағдайына келсек, ескі сарайлардың, мешіттер мен мұнаралардың қирандылары, құлпытастары бар қорымдар өз заманында бұл жақта үлкен тіршілік болғандығынан хабар береді.

Жібек жолының бағыттары қазіргі Алматы, Қаскелең қалаларының бұрынғы жерлерінде болған кенттер арқылы өтіп, Алматыға алыс емес Талғар қаласына таяу тұстағы Талхиз қаласына дейін жетті. Осы қалада Жібек жолы бірнеше тармаққа бөлінді. Оңтүстік бағыты Есік, Түрген арқылы Іле өзенінің өткеліне өтсе, солтүстік жағы Талхизден Талғар өзенін жағалай Қапшағай шатқалына жетті де, әрі қарай Қарлұқ жабғуының ордасы – Қоялықта жалғасын тапты. Өз заманында базарларымен мәшһүр болған бұл көне қала қирандылары қазіргі Жетісу облысы аумағындағы Антоновское ауылы маңында орналасқан. Осыдан кейін Ұлы Жібек жолы Алакөл көлді айналып өтіп, соның ар жағындағы атақты Жоңғар қақпасы деп аталған тау аңғарымен Қытайдың ішкі аудандарына ойысты.

Ұлы Жібек жолының қашықтығы 7 мың шақырымнан 12 мың шақырымға дейін созылды. Осыған байланысты сапарға шыққан саудагерлердің басым бөлігі жол бағыттарымен толық саяхаттамады. Жалпы алғанда, саудагерлер мақсатты түрде алып шыққан заттары мен тауарларын үлкен жолдың ортасында ауыстырып алуды үнемі назарда ұстады.

Жібек жолының түрік бөлігі халықаралық сауда саласында үлкен маңызға ие болып, мемлекеттердің қалыптасуында, әлемдік өркениеттің дамуында үлкен рөл атқарды, Шығыс пен Батыс мәдениеттері арасындағы байланыстырушы көпір болды.

Ұлы Жібек жолы қазіргі тілмен айтқанда нағыз трансмагистралды халықаралық, аймақтық жол ретінде әлемдік өркениет тарихына енді. Бұл жол әлемдік деңгейдегі сауда қатынастарын дамытып қана қоймай, ғылым мен мәдениетті де дамытты. Мысалы, ежелгі Отырар қаласында бүкіл дүние жүзіне белгілі ғұлама ғалым, ойшыл Әбунасыр әл-Фараби өмірге келіп, балалық шағын өткізген.

Жібек жолымен саяхаттаған саудагерлер мен жиһангездер өз елдерінің үнді, араб, грек, испан, парсы мәдениеттерін де насихаттау арқылы діни

наным-сенімдерді, түрлі тауарларды, жібек өндіру, шыны, қағаз, кітап шығару, әскери қару-жарақты дайындау әдістерін таратты. Осы сауда жолының арқасында дүние жүзіне Қытайда алғаш рет іске асқан әлемдік жаңалық – қағаз бен оның өндірісі Орталық Азия жеріне келді де, одан әрі батыс елдеріне кеңінен тарады.

Ұлы Жібек жолыәлемдік өркениеттің феномендік құбылысы ретінде түркі тектес халықтардың бір-бірімен өзара байланысын жақсартумен қатар, басқа халықтармен дипломатиялық қарым-қатынас орнатып, сауда, мәдени және ғылыми байланыстарды қамтамасыз етіп отырды.

Ұлы Жібек жолы он бесінші ғасырға дейін өмір сүрді. Бүгін жаңа заманда, ХХІ ғасыр басындақайта түлеген тарихи жол арқылы экономика, сауда, руханият, мәдениет және ғылым салалары бойынша елдер арасындағы қарым-қатынастарды қазіргі заман ағымына қарай жаңа үрдістесабақтастырып жалғастыру аймақтарда, республикаларда мемлекеттік деңгейде қолға алынып, нақты жүзеге асуда. 1987 жылы Парижде ЮНЕСКО-ның Бас конференциясында бұл жолды қайта жаңғырту ісінәлемдік деңгейге көтеру мәселесі айқындалып, «Жібек жолы– диалог жолы» атты халықаралық жоба мәлімделді де, осы маңызды бағдарламаныңмақсат-міндеттері үдесінде әр мемлекетте Ұлы Жібек жолының жүздеген жылдарға созылған бірнеше ғасырлық тарихы мен мән-маңызын зерделеп саралау істерінақты орындалды [6, 595-б.]

Жиырма бірінші ғасыр басында Қытай Халық Республикасы, Қазақстан Республикасы, ҚырғызстанРеспубликасыекі мың жыл бұрын Еуропа және Азия құрылықтары арасында халықаралық сауда және мәдениет салаларын дамытып өркендетуарнасы ретінде маңызды рөл атқарған Ұлы Жібек жолын Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі мамандандырылған мекемесі –ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізуге өтініштүсірген болатын. Осы бастама қорытындысында 2014 жылы 22 маусымда Таяу Шығыстағы Катар мемлекетінің астанасы– Доха қаласында осы халықаралық ұйымның Бүкіләлемдік мұра комитеті өзінің 38-ші сессиясының мәжілісінде бұл өтінімді құптап, Ұлы Жібек жолын ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізді. Сонымен бірге өтінімге Жібек жолы бағыттары өңірлеріндегі 33 тарихи жер енді. Ал бұл тарихи елді мекендердіңжиырма екісі Қытай елінде, сегізі Қазақстан аймағында, үшеуі – Қырғызстан аумағындаболыпты.

Ұлы Жібек жолының Еуразия континентінің шығысы мен батысын, оңтүстігі мен солтүстігін жалғастырып, тұтастай өркендеуіне қосқан баға жетпес үлесін жоғары бағалаған ЮНЕСКО халықаралық ұйымы өзінің арнайы бағдарламасын қабылдады. Бағдарламаның бастымұраты – Ұлы Жібек жолы арналарымен бірнеше ғасырлар аралығында сол замандағы мемлекеттер мен ұлттар арасында тығыз байланыстар орнатылып, экономиканың негізгі көрсеткіші болған сауда саласындағы өзара айырбас үрдістері мен әдебиет, өнер және ғылым жүйесінде жан-жақты ықпалдастықтың дамығанын нақты мысалдар арқылы айқындап таныту болды да, оны кәсіби мамандардан тұратын халықаралық топіс жүзіне асырды.

«Жібек жолы» бағдарламасының «Ұлы Жібек жолы» атты соңғы қорытынды конференциясы Париж қаласында өз мәресіне жетті. Осы ғылыми мәслихатта Орталық Азия халықтарының бірнеше ғасырлар шеңберіндегі мәдени табыстарын паш еткен ауқымды көрме өткізілді.

Қорытынды

Ұлы Жібек жолы – бүкіл дүниежүзілік өркениеттің феномендік деңгейдегі құбылысы, әлемде болған тарихи оқиғалардың куәсі. Өйткені, бұл жол көптеген жүзжылдықтар бойы Еуразия аймағындағы ондаған мемлекеттер мен түрлі халықтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамып өркендеуінде аса маңызды мәнге ие болды. Құрлықаралық трансмагистралды күрежол он бесінші ғасырға шейін Еуропа және Азия елдерін – алып құрлықтардың батысы мен шығысын барлық сала бойынша тығыз ұштастыра білген алтын арқау мағынасына жетті. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО-ның Бүкіл әлемдік мұрасы нысандарының тізіміне «Ұлы Жібек жолы» аталымы бойынша өз аумағындағы отыздан астам тарих және археология ескерткіштерін енгізді.

Бұл айтылған ойлардың барлығы Қазақ мемлекетінің ұзын сонар тарихында Ұлы Жібек жолының дамуы экономикалық жағынан ғана емес, сондай-ақ саяси-мәдени құндылықтар өлшемінің іргесін қалағанын айқын байқатады. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында қабылданып жүзеге асып жатқан «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасының тұжырымдамалық маңызды бір бөлігі ретінде Жібек жолының арнайы қарастырылуы құптарлық.

XXI ғасырдың бас кезінде Қазақстан Республикасының Батыс Еуропа – Батыс Қытай халықаралық жолы құрылысы жобасын іске асырудың басы-қасында болуы көп жайтты аңғартса керек. Әлемдік деңгейдегі бұл трансмагистралды құрлықаралық жолдың біздің еліміздің бес облысының аумағы арқылы өтетін бөлігінің жалпы қашықтығы үш мыңдай шақырым болады. Ұлы Жібек жолының тарихи бағыттары жаңа ғасырда осылайша қайта жаңғыру үстінде. Әлемдік қауымдастық та бұл көкейтесті ғаламдық мәселеге айрықша көңіл бөліп, ортақ іске жұмыла кірісуде.

Қорытындылай келгенде, ықылым заманда керуен жолы ғана ретінде елеусіз оқиға сияқты көрінген Ұлы Жібек жолы одан кейін ақырындап Еуропа мен Азия құрлықтарында өмір сүрген мемлекеттер мен халықтарды рухани-мәдени және әлеуметтік-экономикалық жағынан байланыстырып, жалпы адамзат тарихында ерекше рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы жаңа ғасырда да өз мақсат-міндеттері үдесінде әлемдік өркениеттің қайталанбас ұлы құбылысы ретінде ұрпақтар жадында әрдайым сақталады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Есаман Х. Тараз және Түркі өркениетінің өнегесі // Егемен Қазақстан. – 2021. – 10 қазан.

[2] Зейнуллин Р.Б., Жаңабаева Д.М. Өркениеттер ағынындағы түркі әлемі // Адам әлемі – 2022. – № 2 (92).

[3] Аббасов Н. Наследие древнетюркской цивилизации // «Түркі халықтарының рухани мұралары және Маңғыстау жыраулық дәстүрі»: халықар. ғыл.-тәжіриб. конф. материалдары.

– Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2019. – 404 б.

[4] Қадашұлы Е. Түрік қағанаты // Орталық Қазақстан. – 2020. – 11 тамыз.

[5] Докашева Е.С. Великий Шелковый путь. Полная история. – М.: «Издательство АСТ», 2020. –165 с.

[6] Қазақстан тарихы. Энциклопедия. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2020. – 824 бет.

REFERENCES

[1] Esaman X. Taraz jane Turki orkenietining onegesi [Taraz and the morality of Turkish civilization]. Egemen Qazaqstan, 2021, 10 qazat [in Kaz.].

[2] Zeinullin R.B., Jangabaeva D.M. Orkenietter agynyndagy alemi [Turkic world in the flow of civilizations]. Adam alemi, 2022, No. 2 (92) [in Kaz.].

[3] Abbasov N. Nasledie dreynetiurkskoi tsvilizatsii. In: Turki halyqtarynyng ruhani muralary jane Mangystau jyraulyq dasturi: halyq.gylymi-tajirib. konf. materialdary [Heritage of ancient Turkic civilization. In: "Spiritual heritage of the Turkic peoples and the tradition of Mangystau: Proceed. of the inter. sc. and pract.conf.]. Aktau: Sh.Esenovatyndagy Kaspii memlekettik texnologialar jane injiniring universiteti, 2019, p.404 [in Russ.].

[4] Qadashuly E. Turik qaganaty [Turkish Khaganate]. Ortalyq Qazaqstan. 2020, 11 tamyz [in Kaz].

[5] Dokasheya E.S. Welikii shelkovyi put'. Polnaia istoria [The Great Silk Road. Full story]. M.:«Izdatelstvo АСТ», 2020, p.165 [in Russ.].

[6] Qazaqstan tarichy. Entsiklopedia [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. Almaty, 2020, p. 824 [in Kaz].

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ПРОСТРАНСТВЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ: ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ

*Жанакова Н.Т.¹, Кенжалин К.К.²

*¹к.и.н., ассоц. профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана
Алматы, Казахстан, e-mail: nurgul.zh.t@mail.ru

²доктор наук, доцент Евразийского национального
университета им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: kenkk@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные актуальные проблемы регионального, международного и межэтнического значения уникального памятника мировой цивилизации и свидетеля истории человечества – Великого Шелкового пути среди государств Евразии с позиций актуальных проблем современности. Потому что Великий Шелковый как международный проект путь в течении нескольких столетий сыграл особую роль в развитии экономики и культуры многих государств и народов.

Цель статьи: помочь народам и государствам, проживающих вдоль этого пути, в понимании потребности модернизации взаимоотношений в области экономики и культуры, в использовании исторических возможностей взаимопонимания и обогащения цивилизации. В статье раскрыты историческое значение Великого Шелкового пути в развитии государств и народов, находившихся на пути его следования, причины быстрого роста и расцвета культуры городов Южного Казахстана, выявлено влияние пути на социально-экономическое положение Казахстана, показано формирование культурных, религиозных и международных отношений.

В связи с этим в настоящей статье анализируется роль Великого Шелкового пути в установлении связей между Востоком и Западом, вопросы распространения караванных

маршрутов и религиозных идей, роль средневековых городов, возникших вдоль Шелкового пути, при этом особое внимание уделяется региональному и международному значению Великого Шелкового пути. Показано, что этот древний путь имеет огромное историческое, экономическое и культурное значение для современного Казахстана. Поэтому следует отметить, что начиная с прошлой эпохи сухопутные дороги превратились в трансконтинентальную сеть связей в торгово-культурной отраслях между востоком и западом, севером и югом Евразии. Методологической основой статьи стали новые источники. Новые материалы, использованные в процессе исследования и концептуальные выводы, позволили раскрыть актуальность темы, определяемой как роль и значение Великого Шелкового пути в истории мировой торговли и международного взаимодействия стран и народов.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, мировая политика, цивилизация, культура, народ, государство, международные связи, Восток

REGIONAL TRADE, ECONOMIC AND CULTURAL PROCESSES IN THE SPACE OF THE GREAT SILK ROAD: THE PAST, PRESENT, FUTURE

*Zhanakova N. T.¹, Kenjalin K. K.²

*¹cand. of Hist.Sc., assistant professor. Kazakh Ablai Khan UIR and WL
Almaty, Kazakhstan, nurgul.zh.t@mail.ru

²PhD, associate professor L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan, kenkk@mail.ru

Abstract. The article deals with current topical problems of regional, international and interethnic significance of the unique monument of world civilization and witness to the history of mankind - the Great Silk Road among the states of Eurasia from the standpoint of topical problems of our time. Because the Great Silk Road for several centuries has played a special role in the development of the economy and culture of many states and peoples.

The purpose of the article is to help the current peoples and states living along this path in understanding the need to modernize relations in the field of economy and culture, in using historical opportunities for mutual understanding and enrichment of civilization.

The article reveals the historical significance of the Great Silk Road in the development of states and peoples along its route, the reasons for the rapid growth and flourishing of the culture of the cities of Southern Kazakhstan, reveals the influence of the route on the socio-economic situation of Kazakhstan, and shows the formation of cultural, religious and international relations.

In this regard, this article analyzes the role of the Great Silk Road in establishing connections between East and West, the spread of caravan routes and religious ideas, the role of medieval cities that arose along the Silk Road, with special attention paid to the regional and international significance of the Great Silk Road

It is shown that this ancient route has enormous historical, economic and cultural significance for modern Kazakhstan. Therefore, it should be noted that since the past era, land roads have turned into a transcontinental network of connections in trade and cultural sectors between east and west, north and south of Eurasia. New sources became the methodological basis of the article. New materials used in the research process and conceptual conclusions made it possible to reveal the relevance of the topic, defined as the role and significance of the Great Silk Road in the history of world trade and international interaction of countries and peoples.

Key words: The Great Silk Road, world politics, civilization, culture, people, state, international relations, East

Статья поступила 02.07.2023